

Етнологія та/чи історична антропологія

*Моїм дорогим дітям
донці Юлії та онуку Никиті*

У статті розглядається роль спеціальної історичної дисципліни – етнології у становленні поняття "історична антропологія", розкривається зміст і значення останнього для вирішення проблем епістемології історії.

Ключові слова: історичні школи в Європі й Україні, предмет і методи історії, міждисциплінарність, позитивізм, марксизм, неокантианство, культура, етнологія, історична антропологія.

В статье рассматривается роль специальной исторической дисциплины – этнологии в становлении понятия "историческая антропология", раскрывается содержание и значение последнего для решения проблем эпистемологии истории.

Ключевые слова: исторические школы в Европе и Украине, предмет и методы истории, междисциплинарность, позитивизм, марксизм, неокантианство, культура, этнология, историческая антропология.

The article considers the role of the special history discipline ethnology, in the formation of the notion "Historical anthropology", its content and meaning of the latter for tackling problems of the epistemology of history.

Key words: historical schools in Europe and Ukraine, subject and methods of teaching history, interdisciplinarity, positivism, Marxism, neo-Kantism, culture, ethnology, anthropology.

Історіографія є наукою, яка відповідає на запитання, що таке предмет історії та які є методи його пізнання. Весь процес розвитку історіографії є процесом зміни спокійних періодів, коли панує певна школа, яка дає свою відповідь на зазначені питання, періодами криз. Криза – поняття складне, тлумачилося багатьма дослідниками в світі, а в середині 90-х рр. було предметом особливої уваги в українській науці. Безперечно одне: криза в історіографії – це період зміни наукових парадигм, коли старі більше не працюють у новій соціально-політичній атмосфері і не узгоджуються з загальним темпом, досягненнями наук

природничого циклу, від яких історія запозичує методи пізнання. Ось чому, на мій погляд, найбільш вдалим визначенням кризи є визначення її як часу "епістемологічної анархії", дане на сторінках тепер уже добре відомого вітчизняним історикам журналу "Аннали" [1, с. 15].

Якщо не торкатися часу розвитку історіографії, коли над нею тяжіла телеологія, то з часів гуманізму в усіх країнах вона пройшла (і проходить) через зміну низки шкіл. Класичним цей процес був у Європі і США (зараз вже говорять про внесок африканських країн у розвиток історіографії).

Європа рано оформилася як цілком певний феномен. Велику роль у цьому відіграло християнство в його католицькій версії, яке наголошувало "на особистій відповідальності індивіду, який має свободу волі" [3, с. 9]. Починаючи з епохи модерну, або перехідної доби від феодалізму до капіталізму, іще більше на цьому наголошував протестантизм: лютеранство, кальвінізм, Цвінглі тощо.

Єдність феодальної Європи виявлялася у пануванні папства і латини. Остання була мовою права, законодавства, судочинства, мовою релігії і науки, що зробило можливим складання в усіх країнах Європи єдиної системи освіти, обмін ідеями і розповсюдження елементів античного, передусім філософського, знання.

В країнах Західної Європи рано склалося громадянське суспільство. Християнство греко-візантійської форми, навпаки, свободу особи принижувало. Вважаємо, що неререформованість церкви в Україні – одна з причин відсутності в ній, як і в Росії, громадянського суспільства.

В Західній Європі і США (а це теж європейський варіант цивілізації) рано пройшли революції, вчасно завдяки цьому проходили спочатку промислові перевороти, а потім усі етапи НТР, класичним є і шлях розвитку історіографії.

В Україні історіографічний процес не був таким виразним, як у Європі, а скоріше змазаним і йшов з відставанням. Історики окремих вишів України не завжди були на тій висоті наукового пошуку, як їх намагаються представити сучасні дослідники (думка одеської дослідниці Т.М.Попової). І все ж він розвивався до кінця 20-х рр. ХХ ст. на тих самих теоретико-методологічних парадигмах, що й світовий: на парадигмах позитивізму, марксизму й неокантіанства. При цьому треба враховувати національні, конкретно-історичні особливості їх сприйняття в кожній національній історіографії [9, розділи 1 і 2].

В кін. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. в СРСР була розроблена нова філософія історії, яка мала слабе відношення до марксизму; останній його теоретикам був просто недоступний [10, с. 113–117].

В СРСР спрощений, вульгаризований марксизм зімкнувся з позитивізмом, а вживання парадигм неокантіанства найчастіше закінчувалося для істориків (й інших гуманітаріїв) ГУЛАГом.

Тихо працював у провінційних вишах М.М.Бахтін. А.Я.Гуревич, який, закінчивши аспірантуру в Інституті історії АН СРСР, вісімнадцять років працював у Твері й щотижня їздив до Москви, аби навідати сім'ю і працювати в її бібліотеках над докторською. Інші вдавалися до всіляких хитрощів, вивертів, як зізнавався великий український вчений Ярослав Дмитрович Ісаєвич, аби обійти, обдурити цензуру. В 70-х рр. ХХ ст., коли Р.Шартъє, анналіст, писав свої книги про читачів і читачок Старого порядку, Ярослав Дмитрович вивчав коло читацьких інтересів городян України XVI–XVII ст., інакше кажучи, вивчав колективні уявлення далеких співвітчизників і те, як їх формувала книга (модернізм) [6; 6а, с. 147–150].

Наша батьківщина за радянських часів була гуманітарною провінцією. В її бібліотеки з початку 30-х рр. перестала надходити іноземна література та іноземна періодика. До 1929 р. УНБ АН одержувала шість тільки французьких історичних журналів.

Архіви України контролювалися НКВС, доступ до джерел був суворо обмежений, багато фондів було закрито взагалі. Тим не менш, у 1963 р. з відношенням від одеського університету я могла узяти книжку французькою мовою у спецховищі бібліотеки ім. В.І.Леніна в Москві і прочитати, що фашистська Німеччина і СРСР – однотипні, тоталітарні держави.

З цього часу вивчення проблем теорії, епістемології історії, всесвітньої історії стало прерогативою Москви.

Всі плідні починання М.С.Грушевського були прикриті, а це дійсно був учений світового рівня. Змолоду позитивіст, віддавши данину романтизму, він в зрілі роки став прихильником ідей Е.Дюркгейма і Л.Леві-Брюля, особисто спілкувався з Г.Ріккертом. У 1903 р. в період викладання історії в Паризькій вищій школі суспільних наук вчений підтримував з французькими соціологами тісні особисті контакти. З метою розповсюдження їх ідей у 1919 р. він заснував у Відні соціологічний інститут (функціонував до 1924 р.). Повернувшись до Києва, створив при своїй науково-дослідницькій кафедрі історії України спеціальний кабінет примітивної культури, яким керувала його дочка Катерина Михайлівна Грушевська, і з нею видавав журнал "Первісне громадянство" у 1924–1930 рр. В 1931 р. М.С.Грушевський був висланий з Києва до Москви із зобов'язанням відмічатися в НКВС. Репресовані були його дочка, брат Олександр Сергійович й інші близькі йому люди [9, с. 77].

За таких обставин розворот нашої історіографії обличчям до світової на 99% був започаткований істориками Росії. Справжнім піонером цієї справи був Арон Якович Гуревич, його сподвижники. А.Я.Гуревич ще до смерті Сталіна мав антимарксистські напрацювання. При Інституті загальної історії СРСР, потім РАН, ним у 1986 р. був заснований семінар з історичної психології, дуже скоро перейменований у семінар з історичної антропології. З часу смерті метра 5 серпня 2006 р. його веде Д.Е.Харитонович. У 1988 р. А.Я.Гуревич став видавати щорічник "Одиссей", який має підзаголовок "Человек в истории". Під його крилом почав виходити "Arbor mundi", який перейшов до рук Ю.М. Афанасьєва, ректора РДГУ, "Європейський альманах" (ред. колегія Ю.Б.Виппер, М.М.Наринський, В.М.Карев, відповідальний редактор О.О.Чубар'ян, директор вищезгаданого інституту). Там само Ю.Л.Безсмертний розпочав видання "Казусу".

Величезну роботу щодо ознайомлення широкого загалу істориків, передусім молодих початківців, розгорнув Московський ІНІОН, який продовжує видавати не лише бібліографічні довідники, а й дуже цінні реферативні збірки, стислі, авторизовані виклади іноземних праць з історії, теорії і епістемології історії. Рівень наукових, найчастіше міжнародних конференцій, симпозіумів, колоквиумів у Росії вищий за український.

Все це робиться істориками Росії, аби показати напрацювання могутнього світового гуманітарного руху у ХХ ст., показати, що в світі існують з 20-х рр. ХХ ст. історична школа "Анналів" – 4–5-те покоління, модернізм – нова історична наука (термін сформувався в рамках третього покоління школи "Анналів" у 60-х рр.), постмодернізм – лінгвістичний поворот, який прийшов з Італії і США і пов'язаний із таким напрямом в школі "Анналів", як вивчення історії повсякденності, повсякденного життя. Наш час – це час панування пост-постмодернізму [2в, гл. V].

Усі ці напрями стоять на плечах неокантіанства. Ось чому ми категорично не згодні з тим російським істориком, який написав, що "... останні неокантіанці вешталися світом у 40-х рр. ХХ ст."

Усе написане вище – це зовнішня сторона історіографічного процесу в світі ХХ – поч. ХХІ ст.

А внутрішня?

Німецький філософ І.Кант у ХVІІІ ст. сказав: "Історія має сенс тільки тому, що це історія людини". Неокантіанські школи в історіографії і соціології, найбільше – баденська, представлена В.Віндельбандом і Г.Ріккертом; школи, які виникли в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., в умовах надзвичайного ускладнення можливостей виживання людини, зробили все, аби показати людину як суб'єкта історії, найбільше

зробили для розробки проблем епістемології історії, наголосили на суб'єктивності історичного пізнання, довели, що "... ступінь пізнаваності об'єктів науки залежить від пізнаючого їх суб'єкта, його професіоналізму, ерудованості, точок зору, особистих здібностей та інше" [2, с. 188–189; 2а, с. 181; 2б, с. 79; 2в, с. 142].

В епістемології історії головним надбанням ХХ ст. була міждисциплінарність. За неї у французькій науці боролися Е.Дюркгейм (синтез результатів усіх наук про людину повинна здійснювати філософія) і А.Берр (синтез – справа історії). Погляди на те, що таке предмет історії і методи її пізнання, які панують сьогодні, були напрацьовані не самими істориками, а етнологами й антропологами.

Аби підступитися до цих термінів, передусім необхідно згадати абсолютну зміну уявлень вчених щодо поняття "культура". В ХІХ – першій пол. ХХ ст. культурою вважалися досягнення "високочоліх" у галузі мистецтва, літератури, філософії, науки. Культура аж ніяк не пов'язувалася з історією економіки і соціальною історією. Етнологи й антропологи, вивчаючи так звані "холодні суспільства", життя племен і народів обох Америк, Африки, Океанії, звернули увагу на сталість їх традиційних форм співіснування, на те, що всі форми життя цих народів у найтісніший спосіб зв'язані, переплетені. "Вивчення побуту, господарства, систем обміну ... показує, що всі ці форми життєдіяльності неможливо зрозуміти без проникнення у міфологію, релігійні вірування і магічну практику. І так само соціальна організація і взаємодія між племенами і кланами нерозривно пов'язані з тією картиною світу, яка лежить в основі усякого їх існування, починаючи від сімейного і сексуального життя і кінчаючи народними переказами і святами, уявленнями про потойбічний світ, про час, про сутність людини" [3, с. 6].

Дослідження антропологів поширили поняття "культура" на незрівнянно більш широке коло явищ і позбавили його оціночного характеру, традиційного протиставлення культурності безкультур'ю. Ці уявлення антропологів почали впливати на істориків. У 1924 р. один із засновників школи "Анналів" пише працю "Королі-цілителі", про здатність французьких монархів методом накладання рук виліковувати золотуху. Сюжет був підказаний братом-лікарем. М.Блок вивчає не лише магію і забобони, а й своєрідне розуміння природи королівської влади і соціальних відносин.

Голландський історик Й.Хейзинга іще раніше від М.Блока, у 1919 р., в роботі "Осень середньовіччя" (рос. переклад (М., 1988)) пояснює феодальні соціальні і правові інститути через світосприйняття людьми середньовіччя часу, оцінку права, стосунків між поколіннями, розуміння світу (космосу) й історії. Усе це найяскравіше прояви-

лося в роботі Е.Ле Руа Ладюрі (3-тє покоління школи "Аналів") "Монтайю". Робота присвячена мешканцям села, історії села кін. XIII – поч. XIV ст., яке було вражене єрессю катарів. Залишилися товстенні томи допитів мешканців Монтайю інквізицією. Робота набула всесвітнього розголосу, перекладена не менш як на 20 мов світу, її загальний наклад 2 млн. Сам Ф.Міттеран із захопленням читав її.

Таким чином, антропологічний підхід до історії був прямо протилежним традиційному, позитивістському, який Арон Якович назвав часом "незайманості" історичної науки. Метри позитивістської історіографії були впевнені, що "історія робиться за документами", розробили правила аналітичної і синтетичної роботи над ними. До "метафізичних проблем історіографії" вони відчували глибоку відразу: висновки самі сформулюються, коли покоління істориків вивчать усі документи [7; 7а; 7б, с. 14–19].

Неокантіанці В.Віндельбанд та Г.Ріккерт внесли безцінний внесок в розробку проблем теорії і епістемології історії, показали роль пізнаючого суб'єкта, історика у відтворенні минулого, специфічність утворення історичних категорій, протилежність методів наук про природу і наук про людину.

Й.Хейзинга і Кроче розробили вчення про історичне пізнання як своєрідне пізнання цивілізації, до якої належить історик. Шпенглер говорив про принципову неможливість наукового пізнання істориком інших культур, крім тієї, до якої він сам належить.

Історико-антропологічне пізнання, яке сформувалося на сьогодні, уявляє собі процес пізнання як діалог двох культур: культури, до якої належить сам історик, час його життя і культури, яку він вивчає. Як писав Л.Февр, це "постійний діалог людей, що живуть нині, з людьми інших епох і культур", від цього залежить постановка проблем істориком, з якими вчений звертається до минулого, запитальник, пошук нових джерел в архівах і нових типів джерел і невпинна робота над поняттями і категоріями, які безперервно змінюються у часі. А.Я.Гуревич писав: "Такі основоположні поняття, як суспільство, господарство, влада, держава, право, віра, свобода і залежність, бідність і багатство, переживали суттєві трансформації в ході часу, і було б глибоко помилковим і антиісторичним застосувати їх при вивченні далекого минулого, не вдумуючись у специфіку їх сприйняття людьми цього минулого. Всі ці і подібні ним поняття набувають свого внутрішнього змісту тільки при розгляді їх у більш широкому контексті культури" [5, с. 7].

Це і є історико-антропологічний підхід до минулого. Школи історичної антропології існують в багатьох країнах світу: у Франції, Німеччині, Італії, Англії, Польщі, Росії. Протягом останніх десятиліть у світі створено тисячі праць, які дали можливість висвітлити такі

аспекти духовної і матеріальної культури минулого, які були поза увагою істориків минулих поколінь.

Сам Арон Якович найбільше зробив для переосмислення таких понять, як "середньовічний" і "феодальний" в роботах "Проблемы генезиса феодализма" (1967) і "Генезис феодализма" (1970). Суть цього переосмислення стисло викладено нами в рецензії на автобіографічну книжку А.Я.Гуревича "История историка" [8, с. 200].

Робота вельмишановного мого колеги по кафедрі всесвітньої історії Ужгородського держуніверситету Михайла Петровича Тиводара "Етнологія" – це цінне дослідження. Даючи на кількох сторінках визначення предмета "етнологія" він підкреслено зводить ці визначення у три рядки – "етнологія – наука про етноси – народи, їх культуру і побут, етнічні стереотипи та механізми виникнення, функціонування і взаємодію етнічних спільнот (етногенез і етнічні процеси)" [12, с. 7–11].

Етнологія була і залишається спеціальною історичною дисципліною, а робота М.П.Тиводара є блискучим взірцем теорії етнології. Зараз спеціальних історичних дисциплін нараховують десятки – це науки як гуманітарного, так і негуманітарного профілю, включаючи фізику, математику, геологію, астрономію, генетику тощо.

У Сорбонні та інших французьких вишах географію викладають майже в тому ж обсязі, що й історію. Який чудовий взірець гео-історії дав Фернан Бродель у своїх працях, наприклад у "Матеріальній цивілізації XV–XVIII ст." Та це історія не лише того, що люди їли, як розповсюджувалися світом сільськогосподарські культури, як потрапляли в Європу напої і прянощі Сходу, як виглядало житло багатія і бідняка, як складався вигляд міста, ринкові шляхи, ярмарки, їх матеріальне оснащення і фольклор... Це історії "трьох швидкостей", а чи не 33 (?) історичного часу, історія функціонування економіки Старого порядку, зародження і становлення всередині його нових класів. Жодним словом Ф.Бродель не згадує "Французьку революцію кінця XVIII ст.". Логіка ж його аналізу підводить до тези про її неминучість.

Давно назріла потреба у створенні нової загальної концепції історії України. Концепція М.С.Грушевського, який уявляв собі український історичний процес – закономірним, поступовим, безперервним рухом України до здобуття незалежності в світлі сучасних постмодерністських парадигм, вичерпала себе.

О.П.Толочко і Г.В.Касьянов й інші вчені Інституту історії України НАНУ накидали своє бачення концепції історії України: це історія сільської і міської цивілізації, це нелінійний процес, який йшов з розривами наступності, не мав наскрізної ідеї тощо.

Щоб підняти таку концепцію, треба принаймні запросити половину французьких вчених "Будинку наук про людину". Я бажаю історикам, які вчаться в педуніверситеті ім. М. Драгоманова, скоріше набувати гідної кваліфікації, передусім лінгвістичної підготовки, і прилучатися до вирішення нагальних загальноукраїнських завдань.

Література

1. Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус?.." / Ю. Л. Бессмертный // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории / под ред. Ю. Л. Бессмертного и М. А. Бойцова. – М., 1997.

2. Гуревич А. Я. М. Блок и "Апология истории" / А. Я. Гуревич. – М., 1986.

2а. Эксле О. Г. Что такое исторический источник / О. Г. Эксле // *Munuscula*. – М., 2004.

2б. Marrou H.-J. De la connaissance historique / H.-J. Marrou. – P., 1954.

2в. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009.

3. Гуревич А. Я. Предисловие / А. Я. Гуревич // Словарь средневековой культуры / под ред. А. Я. Гуревича. – М., 2003.

4. Гуревич А. Я. Предисловие // Словарь...

5. Гуревич А. Я. Предисловие // Словарь...

6. Исаевич Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVII вв. / Я. Д. Исаевич // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. – М., 1978.

6а. Модерністські підходи, властиві книзі Ісаєвича Я.Д. "Україна давня і нова. Народ, релігія, культура". – Львів, 1996.

6б. Рец. на неї: Таран Л. В. Українська самоідентифікація, українська історія / Л. В. Таран // Сучасність. – 1999. – № 4.

7. Ланглуа Ш. В. Введение в изучение истории / Ш. В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. – СПб., 1899.

7а. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Ш. Сеньобос. – М., 1907.

7б. Їхні погляди проаналізовані нами. Див.: Таран Л. В. Французька історіографія (80-ті рр. XX ст.) / Л. В. Таран. – К., 1991.

8. Таран Л. В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях книги А.Я.Гуревича "История историка") / Л. В. Таран // Укр. історич. журн. – 2007. – № 4.

9. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е гг. XIX – 40-е гг. XX ст. / Л. В. Таран – К., 1994.

10. Таран Л. В. Марксизм в історичній науці / Л. В. Таран // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 56.

11. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті роки XIX – поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009.

12. Тиводар М. Етнологія / М. Тиводар. – Ужгород, 1998.